

ІВАН СУЛИМА

Запорозькі лицарі першими ставали на шляху ординських полчищ, разом з селянами та міщанами вели героїчну боротьбу за визволення України від іноземної армії. Про мужність і відвагу козаків завдяки їхній участі у відсічі агресії султанської Туреччини вже на початку XVII століття знала Європа. В цей час зростає ціла плеяда славних, козацьких ватажків, чийі імена назавжди залишилися в пам'яті народній. Одна з найпримітніших постатей — Іван Сулима.

За твердженням відомого українського історика Олександра Лазаревського, родовід Сулим простежується від часів Київської Русі. Очевидно в XV або ж XVI столітті Сулими здобули шляхетство, а з ним і володіння в Кременецькому повіті на Волині. Згодом Михайла Сулиму, бачимо серед засновників нових поселень на Подніпров'ї, де він виконував адміністративні обов'язки, як служилий шляхтич. У другій половині XVI століття в його сім'ї в селі Рогощі Любецького староства народився син Іван, якому в майбутньому судилося здобути гетьманську булаву.

Молоді роки шляхтича минали традиційно для людини його стану. Спочатку служив помічником урядника баришівських і бориспільських володінь Софії Данилович, а з 1615 року — управителем переяславських маєтків коронного гетьмана Станіслава Жолкевського. Від нього ж Іван Сулима одержав села Лебедин, Кучаків та Сулимівку "у вечность абы себе там овсеми сколько мог и хотел осадыв людей, к своему подданству".¹ На Лівобережній Київщині органи місцевого управління на той час лише формувалися й навколо було немало вільних земель, що створювало для привілейованих верств сприятливі умови для примноження власних маєтностей.

Однак доля розпорядилася по-іншому, круто змінивши подальше життя Івана Сулими. Може, через конфлікт з магнатом подався він на Запорожжя і вступив до січового товариства. Завдяки природній силі та розуму Іван Сулима здобув авторитет серед запорожців, неодноразово обирався кошовим отаманом. Український дослідник козаччини Андріан Кащенко писав, що "з Сагайдачним Сулима і Кафу турецьку у Криму здобував, і Трапезонт за Чорним морем, аж двічі руйнував і околиці Царгороду". Під час морських експедицій у сутичках з турецьким флотом козаки очолювані Іваном Сулимою як правило виходили переможцями. Цього вдавалося досягати завдяки, насамперед, умілій маневреності. Зустрівшись у морі з ворожою ескадрою, козаки використовували швидкісні властивості чайок. Уникнувши артилерійського вогню противника, вони сміливо йшли на зближення і абордаж галер, а в рукопашному бою одержували остаточну перемогу.

Інколи запорожці під проводом Івана Сулими здійснювали спільні походи на Чорне море з донськими козаками. Влітку 1621 року посланець московського царя Семен Опухтін, повернувшись з Дону до столиці, розповідав у Посольському приказі: "Ходили де з Дону на море на добичу атаманы и казаки, атаман Василий Малыгин, а с ним 1300 человек да с ними ж запорожских черкас 400 человек. Атаманы были у всех черкас и казаков больше: черкашаня Сулим, да Шило, да Ятцкой... А ходили за Черное море и приступали к городу к Ризе и к паншину двору".

Козацькі експедиції не завжди завершувалися успішно — цим можна пояснити зникнення на деякий період у тогочасних часописах і хроніках імені Івана Сулими. Траплялося, що запорожці в результаті невдалих битв потрапляли в полон, де їх використовували гребцями на турецьких галерах. У щоденнику литовського князя Альбрехта Радзивілла є свідчення, що Іван Сулима мав золотий портрет римського папи Павла V Боргезе, одержаний від глави Ватикану за подарованих йому три сотні турків. Оскільки запорожці під час своїх походів не досягали далекого Апеннінського півострова, то це могло трапитися під час повстання невільників на турецькій галері в Середземному морі. Свідчення про аналогічні випадки для першої половини XVII століття не поодинокі. Одне з найвідоміших відноситься до 1642 року, коли турецьку галеру, якою командував Анти-паша Маріоль, захопили невільники на чолі з Іваном Симоновичем. Більше двохсот чоловік з Речі Посполитої і сімдесят з інших країн визволилися з каторги. Водночас козаки захопили сорок турків і четверо багатих єврейських купців. Цілком вірогідно, що й Івана Сулиму не минула участь

невільника, якому довелося скуштувати злигоднів бранця і тріумф переможця в далекому морі, а потім через Європу повернутися додому.

Відважний козацький отаман не загубився у вирі бурхливих подій, які охопили Україну після Хотинської війни 11621 року. Король Речі Посполитої Сигізмунд III не виконав своїх обіцянок про розширення козацьких прав і привілеїв, що викликало зворотну реакцію. На варшавському сеймі 1623 року князь Юрій Збараський закликав уряд негайно вжити заходів проти непокірних. В інструкції місцевим сеймикам (1625 р.) вказувалося, що козаки "позабувши віру і підданство, створюють собі окрему Річ Посполиту, посягають на життя і маєтки невинних людей (панів — *В.Щ.*). Вся Україна в їхніх руках, шляхтич у своєму домі не вільний, в містах і містечках його королівської і милості вся управа, вся влада в козаків, вони привласнюють юрисдикцію, встановлюють закони так, що інші аналогічні ексцеси не пригадуються".² Активізувались і походи запорожців "за козацьким хлібом" на територію Кримського ханства. Удари, яких завдавали козаки під керівництвом Оліфера Голуба, Матвія Пирського, Михайла Дорошенка татарам за пограбування України, ставали дедалі відчутнішими. Наприкінці 1628 року московські послы доповідали цареві з Криму: "Да черкасы говорили; теперво мы Крым проведали, прежде всего ми не ведали, раяли, что Крым крепкое место и крымские люди бойцы, ажно де Крым хуже деревни и крымские люди битца не умеют. Теперво де мы Крым помолчим... На лето мы придем половина морем, а другая половина конми на Перекоп сухим путем и Крым де пришед возьмем".³

Підготовка до нового походу запорожців проти кримських татар розпочалася заздалегідь. На черговій раді козаки зупинилися на кандидатурі досвідченого Івана Сулими і вручили йому гетьманську булаву. Лист на ім'я литовського князя Христофора Радзивілла від 29 грудня 1628 року підписаний уже "запорозьким гетьманом" Іваном Сулимою. В ньому містилося прохання допомогти козацьким послам Захарію Остелецькому, Григорію Малькевичу і Кузьмі Капусті заручитися підтримкою короля на сеймі. Це свідчило про обрання гетьмана на Січі всупереч Куруківській угоді 1625 року, де зазначалося, що старшого над Військом Запорозьким мали "надавати" власті. За донесенням до Варшави урядового комісара Стефана Хмелецького у травні 1629 року на Січі зібралося нереєстрових козаків майже сорок тисяч. Більшість із них наполягала на експедиції до Криму. Втрутившись у міжусобну боротьбу кримських ханів, можна було б надовго ослабити сили ординців, що позначилося б на безпеці України. В одному з листів Сигізмунду III із Січі ця мета ставилася недвозначно: роз'єднати татар, "а з цього кожний неприятель, безумовно, слабне... і хоч з нерівними силами... відважилися ми на них іти, сподіваючись якогось порятунку під теперішній наш недостаток". Водночас уряд Речі Посполитої, незважаючи на козацькі походи, які могли призвести до ускладнення польсько-турецьких відносин, був зацікавлений відвернути увагу запорожців від справ на волостях.

18 травня 1629 року на Січі відбулася чергова козацька рада. З розповідей сучасника "старший Війська Запорозького віддавав булаву, але його наново обрано старшим у сей похід". Прізвища старшого в документі не названо, але є припущення, що це був Іван Сулима, оскільки свідчень про усунення його від гетьманства не зафіксовано. В той же час у реляціях навіть про незначні зміни серед козацьких старшин обов'язково повідомлялося. Таким чином, від мову Сулими на раді можна пояснити його знанням справи, реальної розстановки сил, адже воювати передбачалося проти кримського хана, за спиною якого стояв турецький султан. Проте підкоряючись козацьким звичаям, гетьман очолив запорожців і вже наприкінці травня перші чайки, на яких було близько восьмисот чоловік відправилися від січових причалів. Важко сказати про якусь узгодженість дій в даному випадку, але майже одночасно з Дону виступили на кримське узбережжя донські козаки, завдаючи нищівних ударів по турецьких укріпленнях, зокрема Керчі й Карасі.

Основна маса запорожців виступила пішим порядком у напрямку до татарської фортеці Аслангорода. Проте після переправи через Дніпро серед старшин виникли розбіжності щодо подальшого маршруту. Іван Сулима пропонував іти понад річкою, але більшість ратувала за коротший шлях через степ. Нарешті під Перекопом незгоди серед козацького керівництва загострилися, тому було скликано раду. Новими гетьманами від перебуваючих на державній службі й нереєстрових обрали відповідно Григорія Чорного і Тараса Федоровича. Останні під час битви з татарами не зуміли скоординувати спільних дій, що зрештою призвело до поразки.

Повернувшись на Січ, де гетьманом нереєстрових був обраний Левко Іванович, Іван Сулима продовжував брати участь у морських експедиціях. В наступні роки запорожці не раз скурювали мушкетним димом цареградські стіни, штурмували Кидію, Варну, Ізмаїл, інші турецькі фортеці на Чорноморському узбережжі. Значну кількість походів очолював Іван Сулима, що знайшло відображення в тогочасних джерелах. Зокрема, в листі знаменитого кошового отамана Івана Сірка до кримського хана зазначалося:

"Року зась 1633 Сулима, гетман войска низового Запорожского, в моносилах от Сечи по Днепру, потом по Черном мору через весь Босфор Киммерийский в Местичкое заплывуши озеро, достал был прекрепкого турецкого в Азии града Азова". Із доповіді в Посольський приказ донського отамана Богдана Конинського відомо, що в серпні наступного року запорожці приходили під Азов на тридцяти чайках з артилерією. Детальніше про цей похід розповідав у Севську нереєстровий козак Лаврін Лепляев: "Козачей гетман Сулим з запороскими казаками ходил из Запорог на море под турсково городаы й к Озову приступал, а ис походу пришед зимовал на Дону". Про поширеність такого явища яскраво свідчить донесення донського козака Василя Угрюмова царининському воєводі Льву Волконському: "У нас де, у донских козаков з запороскими и черкасы приговор учинен таков: как приходу откуда чаять каких донских людей многих на Дону или в Запороги и запороским черкасом на Дону нам казаком помогать, а нам донским казаком помогать запороским черкасом". Отже, протягом першої половини 30-х років Іван Сулима був однією з найпомітніших постатей на Запорожжі. Його походи проти турецько-татарських завойовників оспівані у відомій українській народній пісні:

*От і вийшли запорожці, хоч тисяча й двісті,
Де багачко да за ними зведеться користі.
Попереду пан Сулима, отаман кошовий,
Чого ж жаху завдавати, як він чорнобровий.*

Водночас, ім'я гетьмана Івана Сулими більш відоме в народі завдяки його виступу в 1635 році проти утвердження польського панування на Україні. Повідомлення про цю неординарну подію швидко поширилося не лише в Речі Посполитій, але й у країнах Західної Європи. Зокрема, паризька "La gazett" вмістила цілу статтю про подвиг запорозького лицаря. І це не випадково, адже в Європі точилася Тридцятирічна війна і представники обох ворогуючих блоків намагалися залучити на свій бік українське козацтво. Так, шведський король Густав-Адольф з цією метою неодноразово надсилав своїх послів на Запорожжя. Польсько-шляхетський уряд протягом 1632—1634 рр. вів бойові дії проти московських армій в значній мірі силами козаків. Припинення агресії на східних рубежах зумовлювалося зростаючою загрозою для Речі Посполитої з боку Османської імперії. Турецький султан Мурад IV настійливо вимагав від короля Владислава IV повного знищення українського козацтва, що стояло на перешкоді втілення в життя його планів.

Навесні 1634 року шляхетський уряд уклав з Туреччиною угоду, яка передбачала також приборкання запорожців. Цьому сприяли й інші вагомі причини. До Варшави надходили тривожні звістки про зростання антифеодальних виступів на Україні, втечі на Запорожжя великої кількості селян та міщан. Коронний гетьман Станіслав Конєцпольський запропонував Владиславу IV проект закону про попередження масових народних рухів, який у лютому наступного року ліг в основу сеймової постанови "Про припинення козацького свавілля".

Порівняно з Переяславською угодою 1630 року кількість реєстрових козаків зменшувалася на дві тисячі. Один з полків зобов'язаний був постійно перебувати на Січі, аби запобігти скликанню козацьких рад. Важлива роль при цьому відводилася королівському комісару Адаму Киселю. У відносинах з козаками він рекомендував старшині давати подарунки, заможних козаків ублажати ласкою, а "бунтівників" лякати смертною карою. Старости одержали наказ не допускати підготовки човнів, провізії та зброї, вві обхідних для спорядження козаків у морські походи. Сполучення між Запорожжям і волостями вирішено було взяти під контроль, побудувавши "між житлами українських і низових запорозьких козаків на річці Дніпрі в урочищі Кодаку фортецю". Сейм схвалив рішення про забезпечення Кодацького замку військовим спорядженням, асигнувавши на всі витрати 100 тисяч польських злотих. За визначенням варшавських урядовців фортеця мала як "норовистого коня самовільників на міцному муштуку утримувати".

Цікаво, що ідея зведення аналогічного замку над Дніпром не була новою. Ще в універсалі від 15 липня 1590 року містився королівський наказ збудувати "замок з дерева" в Кременчуцькому урочищі. Проте, з невідомих причин план не був реалізований.

Спорудження Кодацької фортеці уряд Речі Посполитої доручив досвідченому французькому інженеру Гійому Левассеру де Боплану. Місце для замку останній обрав на правому високому березі Дніпра, де річка, повертаючись на південний захід, значно звужується. Це дозволяло вести спостереження і за протилежним берегом, гирлом ріки Самари, що особливо хвилювало коронного гетьмана Конєцпольського. Там у, навколишніх лісах будувалися козацькі чайки, на яких сміливці вирушали в морські походи.

За словами сучасника вже через кілька тижнів після постанови сейму зводити фортецю були відіслані до Кодацького порогу будівельники — робітні люди та військовий загін для їх охорони. На будівництво, яке тривало з березня по липень із панських маєтків зігнали тисячі селян. Коронний гетьман особисто був присутній при закладці замку, а надалі здійснював суворий контроль за роботами.

Кодацький замок являв собою чотирикутник з виступаючими бастіонами так званої старонідерландської системи. В окружності він досягав близько 1800 м. З півдня і сходу підхід до фортеці захищався скелями, які спускалися до Дніпра, з півночі — глибоким ярмом, а із заходу з боку степу — ровами і високими валами. Єдиним шляхом до Кодака були ворота, з'єднані з навколишнім світом підйомним мостом. Всередині замку знаходилися землянки Для залоги, погребі, де зберігалися боєприпаси і продовольство. Чотири бастіони, оснащені важкими гарматами, домінували над навколишніми просторами.

Комендантом фортеці уряд Речі Посполитої призначив французького полковника Жана Маріона, а комісаром — шляхтича Пшияловського. Дві сотні німецьких найманців складали залогу замку. Піхота несла службу на валах, а кінні роз'їзди патрулювали околиці, затримували всіх, хто йшов на Запорозжя чи повертався на волості. У місцевостях, які прилягали до фортеці, комендант заборонив навіть полювання та рибальство. Порушників жовніри заарештовували і примушували працювати на тяжких земляних роботах.

В українській народній думі розповідається:

*Не схотіли пани-ляхи
Попустити ї трохи,
Щоб їздили в Січ бурлаки
Та ї через пороги, —
Спорудили над Кодаком
Город-кріпосницю
Ще ї послали в Кодак військо
Чужу-чужаницю.
Іде бурлак чи комішник
Порогом-водою,
Його ловє чуже військо
Їй оддає в неволю.
Зажурились запорожці,
Що нема їм волі
Ні на Дніпрі,
Ні на Росі,
Ні в чистому полі.*

Безумовно, волелюбні запорожці не могли довго зносити таких утисків, тому новому форпосту польсько-шляхетського уряду на Подніпров'ї не судилося проіснувати й місяця. Про зруйнування Кодацького замку знаходимо суперечливі відомості у тогочасних джерелах. Його будівничий інженер Боплан зафіксував: "Сулима, отаман частини повсталих козаків, повертаючись з моря і побачивши, що замок заважає йому повернутися додому, зненацька захопив його... і

повернувся з козаками на Запорожжя". Дещо інші дані знаходимо в доповіді московського купця Якіма Печенева, який восени 1635 року прибув з України до Путивля: "Запорожские казаки, атаман Сулим поймал и выжег на Днепре городки, которые были поставлены вновь для проходу в Запороги запорожских черкас и литовских людей, и немец в тех городках побили и наряд поймали и пошли в Запороги". Отже, в обох випадках ідеться про успішне здобуття козаками фортеці, яка заважала вільному сполученню між Запорожжям і волостями. Зведена вище порогів, вона не становила перепони для повернення Дніпром з моря на Січ. Проте, у виключних випадках, коли турки зосереджували в гирлі Славuti великі сили, запорожці добиралися додому обхідним шляхом по річках Дону і Міусу. З верхів'їв останньої чайки перетягувалися до ріки Самари, що могло трапитися й цього разу. Після такого тривалого і виснажливого рейду потрібна була ретельна підготовка для здійснення приступу укріпленого замку.

Втіленню в життя планів запорожців сприяла політична ситуація в Речі Посполитій. Влітку 1635 року основна частина коронного війська перебувала в Прибалтиці у зв'язку із загрозою агресії від Швеції. Там же знаходився і півторатисячний загін реєстрових на чолі з Костянтином Вовком. Про все це було відомо на Січі, тому серед нереєстрових інтенсивно велася підготовка до виступу.

З прибуттям влітку на Запорожжя Івана Сулими з чорноморського походу, де він разом з донським отаманом Олексієм Ломом вів облогу Керчі та Азова, відбулася велика козацька рада. Гетьманом було обрано Івана Сулиму, який і очолив повстання. Очевидно, він спочатку відіслав універсали на волості із закликом до боротьби, оскільки в джерелах відзначається, що "котрых де козаков выписывали поляки, и те выписные казаки вышли из литовских городов к тому ж гетману к Сулиму в собрание, и собралось де запорожских козаков з гетманом с Сулимам тысяч с полтретьятцеть". Іван Сулима опирався саме на нереєстрове козацтво, на тих, хто не перебував на королівській службі. Що стосується чисельності повстанського війська, то існують різні цифри. Білоруський шляхтич Філіп Обухович вказує у своєму щоденнику, що Сулима очолив загін з восьмисот козаків. Проте, влітку 1635 року на Запорожжі було багато збіглих селян та міської бідноти, звідси більш реальними уявляються дані Львівського літопису — близько трьох тисяч чоловік.

На початку серпня запорозьке військо під проводом Івана Сулими виступило з Січі. Частина козаків піднімалася по Дніпру на чайках, інші просувалися в напрямку Кодака степом. Підійти непомітно до фортеці — майже немислимо, тому запорожці зупинилися за кілька верств (біля Гострої могили) і провели ґрунтовну розвідку. Водночас козаки рубали чагарники, готували в'язки хмизу та драбини для штурму замку. Іван Сулима зі своїми найближчими соратниками Павлом Бутом, Іваном Сорокою, Кіндратом Бурляєм узгоджували деталі задуманого плану.

В ніч з 11 на 12 серпня, прикриваючись темрявою та гомоном порогу, запорожці непомітно оточили фортецю. За умовним сигналом (крик пугача) вони накидали у рови хмизу для швидкої переправи під мури і пішли на приступ. Водночас кілька козаків несподівано напали на вартових жовнірів і відкрили ворота замку. По приставних драбинах запорожці вдерлися з різних боків на територію фортеці. Раптова поява повстанців викликала страшенну паніку серед жовнірів. Вони не зуміли організувати оборону, тому через кілька годин майже вся залога була знищена. Врятувалося лише п'ятнадцятеро чоловік, які знаходилися в той час у роз'їзді. За наказом Сулими всі дерев'яні споруди спалили, а вали зруйнували, "щоб біля наших рідних порогів і згадки не лишилося про поляків".

Окремі фрагментарні факти не дозволяють детально відновити подальший хід повстання. Є відомості про просування Сулими до Кременчука, там він закликав селян і міщан до боротьби з панством. Проте з'ясування місця наступних боїв свідчить, що Сулима не одержав підтримки з боку широких народних мас і змушений був повертатися на Запорожжя. Шляхтич Обухович занотував у своєму щоденнику про організацію повстанського табору на "дніпровському острові", а автор Львівського літопису охарактеризував його, як "окоп барзо потенжний". Отже, найвірогіднішим місцем розташування повстанців був один з островів на Запорожжі.

Відхід за пороги зумовлювався також відомостями про намір властей організувати велику каральну експедицію. Вісті про здобуття Кодацького замку швидко поширилися по Україні. Адам

Кисіль, який тимчасово заміщав коронного гетьмана разом з переяславським старостою Лукашем Жолкевським взялися до підготовки походу. Насамперед, мобілізували реєстрових по всіх полкових містах і запросили підмогу в Конєцпольського. І вже наприкінці серпня об'єднаними силами рушили на запорожців.

З свого боку повстанці укріпили табір і були готові до тривалої оборони. Іван Сулима розраховував також на підхід нових сил з волостей. Неодноразові приступи реєстровими табору запорожців попервах не увінчалися успіхом. Повстанці стійко обороняли свій останній рубіж. Тоді за планом Киселя до них було заслано реєстрових від виглядом втікачів від татар. Підозрюючи неладне, повстанці спочатку їм не повірили, але після присяги прийняли. З настанням холодів відчутною стала в таборі нестача продовольства і палива, зростало незадоволення й серед запорожців. Цими обставинами і скористалися зрадники, які схопили козацького ватажка з його найближчими соратниками і видали Киселю, сподіваючись одержати винагороду. В знак своєї вірності шляхетському уряду реєстрові спалили чайки Сулими перед очима королівського комісара. Проте їхні старання не дали бажаного. Вкотре через брак грошей у казні видачу платні перенесли на майбутнє. Існує також версія, що реєстрові умовили Сулиму зголоситися на переговори з Киселем, під час яких козацького ватажка по-зрадницькому схопили.

Гетьмана Івана Сулиму і п'ятеро його сподвижників відразу ж відправили до Варшави, інших покарали на місці. Рішенням сейму керівників повстання засудили до страти. Турецький і татарський посли з свого боку вимагали від Владислава IV негайної розправи над "бунтівниками", оскільки запорожці в 1635 році здійснили п'ять морських походів. "Якщо хочете у згоді з нами мешкати, — наполягали посли, — чиніте нам справедливість з тих здрайцов наших, тобто козаків".⁴ Очевидець подій литовський князь Альбрехт Радзивілл розповідав, що під час суду Сулима намагався врятувати життя через прийняття католицизму. Коли ж зрозумів, що судді неблаганні, то попросив покласти в труну золоту медаль, подаровану йому папою римським. "Сумним явищем постає те, — відзначив Радзивілл, — як змінюється фортуна: цей чоловік, що скільки разів наставляв свою шию ворогам і рука ворожа його не діткнула, тепер мусив протягти шию катові".

Через кілька днів у Варшаві відбулася страта ватажків повстання, їм відтіяли голови, а потім четвертували, розвісивши частини тіла на міських мурах. Московський посол в Речі Посполитій Василь Родковський розповідав у Посольському приказі, що одного із засуджених врятував від смерті канцлер Якуб Жадзик. Є припущення про клопотання сенатора Томаша Замойського за Павла Бута — відомого у майбутньому керівника народного руху на Україні. Львівський літопис стверджує, що ініціатива в помилюванні належала турецькому послу.

Розprawою над Іваном Сулимою уряд Речі Посполитої прагнув залякати козацтво, оскільки знищення Кодацької фортеці могло стати поштовхом до нового великого повстання на Україні. Цією акцією планувалося також відвернути запорожців від походів на Чорне море. Однак справу Івана Сулими продовжили його соратники Павло Бут, Яків Острянин, Дмитро Гуня. Сини славного гетьмана Степан і Северин боролися за волю України у війську Богдана Хмельницького під час Визвольної війни 1648—1654 років.

[1] Мотиженский архив. — К., 1890. — С. 12.

[2] Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1908. — Т. 8. — С. 283.

[3] Из истории сношений Москвы с Крымом при царе Михаиле Федоровиче // Известия Таврической ученой архивной комиссин. — Симферополь, 1906. — № 39. — С. 98.

[4] Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. — К., 1970, — С. 115.